

Üç Çevirmen, Üç Arkadaş: Zeynep Rona, Ayla Ortaç ve Celâl Üster’le Çeviri ve Yapay Zekâ Üzerine Bir Söyleşi

Reflektif’in düşünömsellik vurgusunu pekiştirecek bir söyleşi ekliyoruz bu sayıya. Ben (Yağmur Nuhurat) Ana Yayıncılık’ın Maslak’taki dev koridorlarında büyüdüm; annem, babam ve sevgili Nazar Büyüm’ün 1980 sonrası bir araya getirdiği ekibin seri seri ansiklopedi çıkardığı o binada... Dilin, yazımın, ifadenin ciddi bir mesele olduğunu da bu koridorlarda öğrendim.

Seneler içinde çok kez annemin (Ayla Ortaç) has arkadaşı sanat tarihçisi ve arşivci (ve yine bir Ana Yayıncılık yazarı) Zeynep Rona’yla yazı ve dil üzerine sohbetlerine tanık oldum. Yayıncılık dönemi geride kaldıktan sonra, biri sosyolog/araştırmacı, diğeri sanat tarihçisi bu iki dost dönem dönem başka işlerin yanında, bazense sadece, İngilizceden Türkçeye akademik çeviri yaptılar. Bir araya geldiklerinde de ciddiyet ve tutkuyla, dil ve çeviri üzerine konuştular.

Kasım 2023’te ben, yine böyle bir sohbete denk geldim. “Çeviri bir sezgi” dedi Zeynep ve buradan devam etti Ayla. Beğenilen, iş gören sözcüklerden ve aksine asla kullanılmayacak olanlardan söz edildi, uzun uzun; tüm gerekçeler ve ayrıntılar değerlendirildi. Bense bu yorumları, *Reflektif*’in yapay zekâ etrafındaki tartışmalara yer verdiği bu sayının hazırlık aşamasında ve bir taraftan da yapay zekâ araçlarının çevirmenlik mesleğini ortadan kaldıracağına ilişkin öngörüler havada uçuşurken dinlemiş oldum. “Sizle bir söyleşi yapsam” dedim. “Tamam” dediler; “Celâl’i de kat.” Böylece ortaya çıktı bu fikir ve sonrasında da bu yazı. Edebiyatçı ve edebiyat çevirmeni Celâl Üster de sorularımı yanıtlamayı kabul etti; bir has arkadaş daha böylece bu yazıya eklendi.

Elinizdeki söyleşi, temelde, çevirinin nasıl bir “deneyim” olduğunu irdeliyor. Nasıl bir okurluk ya da “duyarlık” olduğunu, nasıl bir “nüfuz” etme olduğunu anlatıyor bu üç düşünceli çevirmen. Tınıdan, estetikten ve akıcılıktan söz ediyorlar iyi çevirinin nasıl olduğunu anlatırken; çevirinin şairane bir yanı olduğunu gösteriyorlar. Bir yapıttaki “duyum ve duygular[a]” hâkim olabilmekten söz ediyorlar. Ayrıca ve elbette bağlantılı olarak, çeviri anının bir seçim olduğunun, bir ikilem olabileceğinin üzerinde duruyorlar. Çevirinin “politik” bir eylem olduğundan yola çıkarak, sorumluluk almayı gerektirdiğini, ahlaki bir yükümlülük barındırdığını anlatıyorlar. Çeviride yapay zekâ araçlarının kullanılma yöntemlerinin de tüm bunların gözetildiği bir durumda anlamlı ve etkili olacağını yer yer ima ediyor, yer yer açıkça vurguluyorlar. Bana kalırsa çevirinin yoğun zihinsel emeğinin bileşenlerini böylece işleyerek,

“yapay zekâ araçlarının gelişmesiyle birlikte çeviri mesleği ortadan kalkacak” gibi aceleci çıkarımları dikkatlice değerlendirmemiz gerektiğini hatırlatıyorlar.

Elinizdeki yazının sözlü bir söyleşinin dökümü olmadığını hatırlatmak isterim. Bir dizi soruyu üç çevirmene de gönderdim. Birbirlerinin yazdıklarını görmeden, her biri ayrı ayrı bu aynı soru dizisine kendi yanıt ve yorumunu ekledi. Bazı yerlerdeki soru geçişleri bu nedenle biraz tutuk olabilir. Buna rağmen, yanıtlar bence birlikte düşünölmeye izin vererek bir çevirmen anlatısı inşa ediyor.

Yağmur: *Zeynep, çevirinin bir “his,” bir “sezgi” olduğunu söylediğine tanık oldum. Bunu biraz ayrıntılı anlatmanı rica ediyorum. Çeviri bir “his,” bir “sezgi” ne demektir?*

Zeynep: Sözlükler “sezgi”yi “gerçeğin dolaysız, içgüdüsel bir biçimde kavranması” olarak tanımlıyor, zaten buna “insiyaki” diyenler de var... Eskilerin deyişiyile “feraset.” Günlük hayatımızın bir parçası aslında, ne zaman bir şeye karar vermemiz gerekirse, bir an durup ne hissettiğimizi düşünmez miyiz?

Çeviride de farklı işleiyor; bir cümleyi okuduğunuzda içinizde ilk uyanan duygunun peşini bırakmamak, akla ilk gelen kelimeleri es geçmemek, bu ilk duyguyu koruyabilmek.

Bu bir yeti midir, eğer öyleyse doğuştan mı gelir, yoksa sonradan da edinilir mi? Bilemiyorum; belki yatkınlık önemlidir. Bana göre insanın iç sesini dinlemesiyle ilgili. Tabii ki “bütünüyle meydana sevgilere bırakalım” demiyorum, ama kulak vermeden geçmek de olmaz; eğer o sesi duymazdan gelirse o zaman kuru, kaskatı bir metin çıkartırız okurun karşısına.

Kaynak metni de sezgilerimizle ve tabii mantığımızla, metnin mantığı ve kelamıyla, ama sezgilerimiz uyarıldığında, iş üzerindeyken okuruz, anlarız, kavrarız. Bir metne böyle nüfuz edebiliriz herhalde. Bu sezgi, tamamen içgüdüye bağlı bir şey de değildir aslında. Yukarıda “yatkınlık” dedim ya, o yatkınlık da işlenirse birlikte gelişirler, beraber yürür, beraber serpilirler. Nasıl mı? Bu ayrı ve karmaşık bir soru/konu. Genetiğimiz, yetiştiğimiz ortam, okuduklarımız, okuduklarımızı nasıl algıladığımızla ilgili herhalde, hayattan nasıl etkilendiğimizle...

İşte, kaynak metni okurken sezgilerimiz, duyarlığımız nasıl işin içindeyse çevirirken de öyledir, bana öyle geliyor. Zaten makineden farklarımızdan biri de buradadır herhalde. Nüfuz edemediğimiz bir metni iyi çevirmek mümkün mü, ne kadar mümkün? Sezgi derken duygusal bir süreçten bahsetmiyorum dolayısıyla, zihni süreçlerin içindeki alt/derin/paralel bir süreçten bahsediyorum.

Yağmur: *Ayla, çeviri bir “his,” bir “sezgi” sence ne demektir?*

Ayla: Çevirinin böyle bir yanı herhalde var ve galiba destekleyici ya da tamamlayıcı nitelikte – daha çok bütünleyici denebilir. Olmazsa olmaz, bu kadarı kuşkusuz, ama kesinlikle de yetmez. Başka türlü söylemeye çalışayım: Evet, çevirinin ruhu olmalı ama maddesi ikincil olamaz.

Sezgiyle anlatılmak istenen benim ruh dediğimden biraz farklı sanırım. Belki birincisi araç, ikincisi sonuç.

Ruh dediğim özelliğin bazı çeviri türlerinde ikincil, ama bazılarında yaşamsal olduğu kanısındayım. Doğru adres doyamadığımız edebiyat çevirileri.

Yağmur: *Celâl, çevirinin bir “his,” bir “sezgi” olduğunun söylendiğine tanık oldum. Bu senin kulağına nasıl geliyor? Bunu biraz ayrıntılı anlatmanı rica ediyorum. Çeviri bir “his,” bir “sezgi” midir; bu ne demektir?*

Celâl: Gerçi George Thomson’ın *Tarihöncesi Ege’si*, George Orwell’in *Selam Olsun Katalonya’ya’sı* gibi bilim ve anı kitapları da çevirdim, ama bugüne kadar Türkçeleştirdiğim yüz kadar kitabın çok büyük çoğunluğu edebiyat yapıtı. O yüzden, edebiyat çevirisinden, yani roman, öykü, şiir, vb. çevirisinden söz etmem daha doğru olur.

Çevirinin bir “his,” bir “sezgi” olduğu konusunda doğrudan bir şey diyemeyeceğim. Ama edebiyatın insanın en gizli, diplerde yatan gerçekliklerini ve gerçekdışılıklarını açığa vurduğunu, ruh dünyasının en afallatıcı sırlarının dolambaçları arasında gezindiğini düşünürsek, “duyarlık” sözcüğü bana daha yakın geliyor. Mario Vargas Llosa’nın dediği gibi, edebiyat, La Mancha kırlarında kemik torbası Rosinante ve şaşkın Şövalye’yle at sürmeye, Kaptan Ahab’la bir balinanın sırtında denizlere açılmaya, Emma Bovary ile arsenik içmeye, Gregor Samsa’yla böceğe dönüşmeye çağırır okuru. Her yazar, her yapıt okurun zihninde bir duyarlık dünyası açar. O nedenle, çevirmende de her şeyden önce sağlam bir edebiyat duyarlığı olmalıdır. Başka bir deyişle, yazardaki ya da yapıttaki duyum ve duyguları algılayabilme yeteneği bulunmalıdır. Bu olmazsa, iyi çeviri olanaksızdır.

Yağmur: *Çoğu zaman çevirmenler çevirinin bir cümleyi ya da bir sözcüğü bir dilden başka bir dile “çevirmek”ten çok, bir anlatıyı başka bir dilde ifade etmek olduğunu söylerler. Bunu bir çeşit “temsil” olarak düşünmek de mümkün olabilir. Çeviri sayesinde, bir ifade başka bir dilde temsil ediliyor. Çeviriyi “his” ya da “sezgi” yapan acaba bu söylediğime nasıl bağlanır?*

Zeynep: Evet bunu söylüyorlar, ama bunun her türlü çeviri için geçerli olup olmadığını bilemiyorum. Hayali ve kurgusal olayların ele alındığı roman/hikâye çevirisi ile somut ve gerçek bilgilere dayalı akademik/bilimsel ya da biyografik çevirileri biraz birbirinden ayırmak gerek. Yukarıdaki kanı belki kurgusal yazılar için daha geçerlidir, somut bilgileri aktarmanız gereken akademik çevirilerde pek fazla kıpırdama alanınız yoktur zaten. Tabii ki bu (iki tür çeviride de), cümleleri olduğu gibi, harfi harfiyen çevireceksiniz anlamına gelmez, zaten onu yapmamanız gerek, her dilin farklı bir cümle yapısı var, ona uymazsanız, çeviriniz ne kadar doğru olursa olsun metin “çeviri kokar.” Gene de olabildiğince yazarın üslubuna saygı duyup ona bağlı kalmaya çalışmak iyi.

Türkçede cümle çok farklı biçimlerde kurulabiliyor. Ragıp Gelencik *Dil ve Politika* adlı kitabında bunu örneklerle çok ayrıntılı anlatıyor. Örneğin üç öğeli bir cümleyi altı ayrı sıralamayla, altı farklı biçimde yazabiliyorsunuz. Burada gözetilmesi gereken vurgunun hangi öğeye yapılacağı ve tabii nasıl bir “tını”yla daha akıcı hale getirileceği, yani her cümlemin bir önceki ve sonrakiyle nasıl bağlandığı. Konuya ilgi duyanların epey yararlanacağı bir yazının bağlantısını veriyorum (<https://www.diken.com.tr/cumle-kurmanin-binbir-yolu/>).

Kelime seçiminde de “tını” sezgi kadar önemli, metne akıcılık sağlayan da aslında peş peşe dizilen kelimelerin birbirlerini kesmemesi, uyumlu sesler vermesi, güzel ulanarak bir cümle oluşturmaları. Bütün çabamıza karşın gene de çeviri anında doğru kararlar vermemiş olabiliriz, ama metin (ya da kitap) bitip onu bir süre dinlendirdikten sonra son bir okuma yaparken eğer “okur” gözüyle ve olabildiğince kesintisiz okuyabilirsiniz aksaklıkları yakalamanız daha kolay olur; işte asıl o zaman “sezgilerinizin bir daha devreye girip zihnimize ve elinize yön vermesine izin verin” derim.

Ayla: Çevirinin öylesi de böylesi de iyi olabilir – kâh cümleyi, sözcüğü başka dilde söylersin, kâh anlatıyı başka dilde ifade edersen; hatta aynı metne biraz ondan, biraz bundan katarsın, iyi yaparsan hepsi olur. Zaten çevirinin güzelliği orada, bütün keyfi orada. Metinle baş başasın. O bir dünya.

Çeviri temsil başlığı altında düşünülebilir ama temsilin de dili var; her temsilin dili var. Biz sanırım yazılı-sözlü dilden söz ediyoruz. Simge dilinden, beden dilinden söz etmiyoruz. İyi çevirmenlik nereden bakarsan bak özünde dil ustalığı. Ustasının elinde kötü yazılmış iyi bir metin iyi çevrilmiş iyi bir metne dönüşebiliyor. Örneklerini hepimiz biliyoruz. Bir de “o [çevrildiği] dilde yazılıysa, daha iyi yazılamazdı,” ya da “adeta o [çevrildiği] dilde yazılmış,” dediğimiz örnekler var. Hatta hemen içimizde öyle örnekler veren biri var. İşte o çevirinin ruhu, o çevirmenin sezgisi var. O ruh acaba özgün metnin ruhunu temsil ediyor mu ya da etmeli mi? “Bir başka dilde temsil” deyince insan “etmeli” diyecek oluyor ama pek emin değilim. Çok iyi eleştirmenler var, bir de onlara soralım.

Bir anlatıyı sözlü olan olmayan başka bir dile taşımamın çeşitli biçimleri var. Temsil deyince sözlü olmayan da bir anlamda çeviri sayılabilir. Ben hep çizerlere imrenmişimdir, üç tane çizgiyle bir ağız dolusu laf söylerler. Mim ustaları da öyle; durdukları yerde hemen her anlatıyı sessizce dile getirirler. Böyle dillerde temsil özelliği çok daha açık – herhalde o ustaların sanatçı özelliğiyle bağlantılı olarak. Burada benzetmeyi zorlayıp çeviriye sanat diyecek değilim ama edebiyata epeyce yaklaştığı ortada. O yüzden de eleştirmene ihtiyacı var.

Celâl: Evet, bu dediğin [Yağmur’un sorusu] çok önemli. Bir romandaki cümleleri, sözcükleri doğru ya da doğruya yakın bir biçimde aktarabilir, ama gene de iyi bir çeviri yapamayabilirsiniz. Romanı bir orman gibi düşünürsek, tek tek ağaçları görebilir, ama ormanı göremeyebilirsiniz.

Kaynak metne elbette bağı kalmak zorundasınızdır. Ama nasıl bağı kalmak? Temel soru bu. Çevirdiğiniz yapıta mekanik, istençsiz bir biçimde bağı kalırsanız, belki tuhaf ama aslında o metne bağı kalmayan, o metinden uzaklaşan bir çeviri çıkabilir ortaya. Bence her edebiyat çevirisinde şu ya da bu ölçüde bir mayın tarlasında ilerlersiniz. Örneğin, Franz Kafka ve Jorge Luis Borges çok yalın yazarlar gibi görünürler, ama onları çevirmenin zorluğu o yalınlığın ardındaki umulmadık derinliklerde, satır aralarındaki anlamlardadır. Kafka'yı ya da Borges'i çevirmek için görünenin ardındaki katmanların ayırdına varmak, yalın ya da karmaşık sözdizimlerini doğuran karabasanları ya da mizah duyarlılığını kavramak, onların düş ve dil gücünün daldığı dalgalı denizlere açılmayı göze almak gerekir.

Örnek vermek gerekirse, Ahmet Cemal'in Kafka çevirilerinde bunu görebilirsiniz. *Dönüşüm* çevirisini alırsak: Kafka'nın bu yapıtı kimilerince *Değişim* adıyla çevrilmişti. Ahmet Cemal'in *Dönüşüm* adını yeğlemesi, "Gregor Samsa'nın bir sabah kendini yatağında bir böcek olarak bulmasının yalnızca bir değişim değil, bir başkalaşım olduğunu kavramasından kaynaklanır. Gregor Samsa "insanlığını koruyarak bazı değişimler geçirmemiştir; artık farklı bir canlı türü olmuştur." Bunun ardında, Kafka'nın yaşadığımız hayata bakışı, yaşama duyarlılığı yatar: Herkes beraberinde taşıdığı bir parmaklığın arkasında yaşıyordu. Hayvanlarla ilgili onca şey yazılmasının nedeni de budur. Özgür ve doğal bir hayata duyulan özlemin ifadesi. İnsanlar için doğal hayat, insanca hayattır. Ama bunu anlamazlar ya da anlamak istemezler. İnsan gibi yaşamak hiç de kolay değildir, o yüzden hiç değilse kurgusal düzeyde bundan kurtulma isteği vardır. Hayvana geri dönülür. Böylesi, insanca yaşamaktan çok daha kolaydır... Kanımca, Ahmet Cemal'in *Dönüşüm* çevirisindeki ustalık, Kafka'nın insan hayatı karşısındaki hem duyarlılığını hem de duyarlılığını derinliğine kavrayışındadır.

Yağmur: *Ben bu his ve sezgiyi tecrübeyle oluşan ya da yetişen özellikler, bir uzmanlaşma sürecinin ürünleri olarak hayal ediyorum. Öyleyse eğer, bunu örnekleme rica edeceğim. Tecrübeli ve tecrübesiz çevirmenin maddi ve manevi donanımı nasıl farklılaşır mesela? Örnek geliyor mu aklına?*

Zeynep: Bunun salt bir uzmanlaşma sürecine bağı olduğunu sanmıyorum. Bir kere bazı işlerin bazı kişilerin yapısına daha uygun olduğunu kabul edelim, değilse zaten nafile. Eğer böyleyse o zaman kişinin okuması, yazması, yazdığını bir daha okuyup hatalarını bulması, tekrar yazması ve bu işlemi defalarca yapıp düşünme-yazma ediminin birbiriyle olan sıkı bağı keşfetmesi gerekir, tabii bu sırada kendi iç sesine kulak vermeyi de öğrenecek. Dil merakı olması, yazı yazmayı sevmesi, iyi yazılmış bir yazıyla kötü yazılmış yazıyı ayırt edebilmesi, bol bol yazı yazmayla ilgili kitap okuması gerekecek. İlk önce bildiği, kendisini yakın hissettiği konularda çeviri yapmayı deneyecek, sonra nereye doğru gideceğine karar verecek ve gelişecek. Ama hiçbir zaman "bitti ben oldum" duygusuna kapılmayacak, çünkü öyle bir şey yok.

Tabii, Türkçenin olanaklarını iyi bilecek, iyi kullanacak. Evet, çevirmenlerin, kaynak metne, onun sahibine, diline karşı bir sorumluluğu vardır, ama Türkçeye karşı da sorumludurlar, güzel bir dil kurmakla yükümlüdürler.

Ayla: Dil deneyimi temelde bir öğrenme-kullanma süreci. Çevirmen deneyimi (en az) iki dilde öğrenme-kullanma süreci. Bu süreç eşzamanlı ve kesintisiz olmalı. Hem öğrenecek hem kullanacak, hep öğrenecek hep kullanacaksın. Birini ihmal edip öbürünü sürdürümezsin.

Öğrenme-kullanma derken okuyup yazacaksın, dinleyip söyleyeceksin demek istemiyorum. Yaşayacaksın. O dili yaşayacaksın, o dilde yaşayacaksın. Duygu ve sezginin deneyimle geliştiği söylenebilir, ama dilin kendini deneyim olarak düşünmek bana daha doğru geliyor.

Çeviri de deneyim. Onu da yaşıyoruz. Yaşamadığımız zaman büyük olasılıkla çevirimiz çeviri kokar ve herkes bilir, çeviri kokan çeviriden kötü çeviri yoktur. Çevirmen ve çeviriyi, üreten ve ürün diye ayırarak düşünmeyelim; bir bütün olarak düşünelim. Dün çevirdiğimi bugün gene çevirsem farklı bir deneyim olur. (Yapay zekânınki de farklı deneyim olabilir mi yoksa aynı deneyim mi tekrarlanır?)

Dil olsun, çeviri olsun yaşanmadan deneyim olamaz gibi geliyor. Deneyim çok çeviri yapmakla edinilmiyor, bir nicelik birikimi değil.

Uzmanlaşmaya gelince, onu pek bilmiyorum. Bana kendi içinde çelişkili bir kavram gibi gelmiştir hep. Uzmanlık alanları ya da konuları tabii var. Çeviri uzmanlığı da belki vardır ama “hangi anlamda?” diye sormak gerek. Teknik anlamda, evet, herhalde en çok teknik anlamda uzmanlıktan söz edebiliriz. Galiba biz eski kuşak çevirmenler onu alışkanlıkla, düşünmeden yapıyoruz. Bir sonraki soruya taşmamak için bu konuyu burada kesmek iyi olacak, yoksa “teknik uzmanlık yapay zekâyâ mı yakışır?” sorusu geliyor insanın aklına.

Celâl: Çeviriye yeni başlamış genç bir çevirmen kuşkusuz pek çok soruyla karşı karşıyadır. Giderek deneyim kazanacaktır. Burada yayınevindeki editöre çok iş düşer. Örneğin, ben 1960’ların sonlarında ilk çevirilerimi yapmaya başladığımda çok şanslıydım. Yeni Dergi ve De Yayınevi’nin başındaki Memet Fuat, bir editörün çok ötesinde bir edebiyatçı olarak çok yardımcı oldu, yol gösterdi bana. Genç, deneyimsiz çevirmenlerin bu işi “Hadi bir çeviri yapayım” diye değil de, bir uğraş olarak seçmeleri gerektiğini düşünüyorum. Çeviri uğraşı deyince de, bambaşka bir yapısı olan bir dilde düşünen, çok farklı olanakları barındıran bir dilde yazan, apayrı bir toplum, çağ ve ortamda yetişmiş, yaşamış bir yazarın yapıtını dilimize çevireceksek, iki dilde de bilgili, donanımlı, birikimli, duyarlı olmamız gerektiği kanısındayım. Çevirdiğimiz yazar kadar, o yazarın dilinde yaratılmış edebiyatı, dahası kendi dilimiz ve edebiyatımızı da iyi tanıyor olmamız, kuşkusuz o yapıtı daha iyi çevirmemizi sağlar.

Dilimizin sınırları, bir bakıma, dünyamızın, düşünce ufukumuzun, düşgücümüzün de sınırlarıdır. O yüzden, dile ne denli egemensek o ölçüde iyi çeviri yaparız. Dile egemen olmak

derken de, dili sözdizimiyle, sözcükleriyle, benzer sözcükler ve eski ve yeni sözcükler arasındaki ayrımlarıyla, deyimleri ve kökenleriyle, dahası argosuyla iyi bilmeyi kast ediyorum.

Genç çevirmen her şeyden önce iyi bir “okur” olmalı kanımca. Çünkü çeviri de bir tür “okuma”dır, çevirmen de bir tür “okur”dur. Örneğin, her roman okuruyla birlikte şu ya da bu ölçüde bir başka kılığa bürünür. Bir romanı sözgelimi yüz okur okumuşsa o roman yüz romana, sözcükleri değişmeyen, aynı kalan, ama düşlettirdikleri, düşündürdükleri, çağrıştırdıkları farklılıklar gösteren yüz romana çoğalıp evrilir. Aynı biçimde, bir romanın aslında beş ayrı “okuma” olan beş ayrı çevirisi de karşımıza nerdeyse beş ayrı roman çıkaracaktır. Bu bakımdan, okur ile çevirmen arasında çok büyük bir fark yoktur, okur da okuduğu yapıtı kendi algılarıyla “çevirerek” okur...

Buradan, giderek, özgün metin ile çeviri metnin iki özgün metin olduğu sonucuna varabiliriz. Bunda kuşkusuz bir gerçek payı var. Bir romanı, bir öyküyü, bir şiiri çevirirken kendi dilinizde bir yazınsal metin oluşturursunuz ister istemez. Evet, burada elbette iki farklı yaratıdan söz edilebilir, ama birincisi olmadan ikincisinin, aslı olmadan çeviri metnin olamayacağını unutmadan...

Her çeviri gerçekte bir yorum değil midir? Çevirdiğiniz yapıtın tek tek cümlelerinden, sözcüklerinden çok, özünü, ruhunu yorumlamak zorundasınızdır. İşte burada işin içine sanat girer. Ben edebiyat çevirisinde kuramsal yaklaşımlardan çok, sanatsal yaklaşımdan yanayım. Birtakım kuralları elbette yadsıyamazsınız, ama işin içine sanatsal, yazınsal beceri girmezse ortaya iyi bir çeviri çıkmaz diye düşünüyorum. Hemen aklıma gelen bir örnek vereyim: Gustave Flaubert’in *L’Éducation Sentimentale* adlı romanını bazıları “*Duygusal Eğitim*” diye çevirmiştir. Bunda bir yanlışlık yok. Ama Cemal Süreya “*Gönül ki Yetişmekte*” deyivermiştir. Burada bir şair çevirmenin şairane yorumu her şeyi değiştiriverir...

Yağmur: *Gittikçe yoğunlaşan yapay zekâ tartışmalarının bir parçası olarak sıkça istihdam konusundan söz ediliyor. Yapay zekânın çeviri yapma becerisi arttıkça çevirmenlik mesleğinin ortadan kalkacağı iddia ediliyor. (Burada Google Translate gibi görece eski araçlardan ziyade, son bir senede hızla gelişen büyük dil modelleri araçlardan – mesela ChatGPT – söz ediyorum.) Aslında sizlerle bu derginin bu sayısı üzerine konuşmak istememin temel nedeni de bu. Çeviri bir “his” ya da bir “sezgiyse,” bu özellikleri de insanla özdeşleştiriyorsak, hatta insanı tanımlamak için kullanıyorsak, yapay zekâ çevirisinin eksikliği ne olacaktır, fazlası ne olacaktır? Yani hangi açılardan, yapay zekâ bir çevirmenin yerini tutmaz; hangi durumlarda çevirmene destek olabilir? Yapay zekâ, çeviri bağlamında, “his” ve “sezgi”yle nasıl ilişkilendirir?*

Zeynep: Bu sorunun bir yanına cevap vermeye ta başta girişmişim meğer, farkında olmadan tabii... ChatGPT’yi hiç kullanmadım, ama bazen Google çeviriyi “sınamak” hoşuma gidiyor. Bence Google (belki benzerleri de öyledir) kelime seçmeyi pek bilmiyor, sözlükte karşısına çıkan ilk anlamı seçiyor çoğu kez. Uzun cümleleri de doğru çözemediği çok oluyor, o zaman

anlam tamamen kayıyor, bazen uzun cümleleri kendine göre bölüyor, ama yanlış yerden böldüğü çok sık oluyor... ChatGPT bunları aşmış olmalı(?)

Yapay zekânın çevirmenin yerini alıp alamayacağını şimdiden söylemek zor, teknolojinin nasıl gelişeceğini ve nelere yol açacağını ne yazık ki önceden bilmemiz mümkün değil, tarih bunun örnekleriyle dolu, dolayısıyla özellikle bir öngöründe bulunmak istemiyorum. Bilmem, ama eğer bir canlının duygularını da simule edebilirlerse o zaman ona da “sezgi” kazandırabilirler belki, gerisini düşünmek istemiyorum. Şu haliyle yorum gerektirmeyen konularda (örn. bir ülkenin coğrafi durumu gibi) somut bilgi aktarımında, ürün tanıtımı, sözleşme vb. şablon yazılarda yapay zekâ işe yarayabilir.

Ayla: Yapay zekânın ne olduğunu bilirmiş gibi fikir yürütemem. Kulaktan dolma bir şeyler biliyorum, hepsi o. Dolayısıyla alt başlıkları biraz kendime uyarlayıp yanıtlamaya çalışacağım.

Birincisi istihdam ve çevirmenliğin ölü mesleklere katılıp katılmayacağı sorusu. Benzer gelişmeleri ve bunlardan etkilenen meslekleri düşünürsek, örneğin terzilik hazır giyimden nasıl etkilendiyse çevirmenlik de yapay zekâ ürünlerinden öyle etkilenebilir. Bir ucu vasıfsızlaşma ya da nitelik kaybı, öbür ucu nedret ya da nicelik kaybı. İkisi de kaçınılmaz görünüyor. Gene de insanın kolay kolay yapay zekâyâ teslim olacağını sanmıyorum. Tabii ucunda bir çıkarımız yoksa, daha doğrusu bu işten kârlı çıkacağımız kesin değilse. Galiba bir miktar çevirmen tesellisi.

Bir an düşünelim: Şimdilerde terzi terziden çok tadilatçı terzi var. Bu kişiler hazır giyim ürünlerinde gereken düzeltme ve uyarlamaları yapıyorlar. Hazır çeviri ürünlerinde de böyle bir işlem düşünülebilir mi? Neden olmasın?

İkincisi “yapay zekânın bizimkinden farkı nedir ya da ne olacaktır?” sorusu. Önce fark olduğunda ya da olacağında anlamak gerekiyor. Hepimiz biliyoruz, “eski araç” çevirisi bizimkinden farklı. *Mourning Becomes Electra*: Google tek seçenekli “Yas Elektra olur” diyor; DeepL dört seçenekli, hepsi aynı cümlenin çeşitlemeleri, hepsi yanlış. Soru zor belki ama ölçü de zor soru.

Bu eski araçlar kaç kez sorarsan sor hep aynı çeviriyi veriyor. ChatGPT ne der bilmiyorum, çeviri yaptıramadım. Dil tanıtmayı denedim; “Türkçe” de İngilizce de olabilecek bir sözcüğe (“surname”) yalnızca İngilizce diyor. Bu da belki zor soru ama ölçü gene aynı.

Birkaç ayaküstü örnek verme nedenim herhalde açık: Eski araçların bile, yenilerinin haydi haydi bir ölçüde ya da düzeyde işe yarar metin çevirebildiği ortada. Kullanalım. Daha iyisini yaptıralım o araçlara, gene kullanalım, hep daha iyisi yaptıralım, hep kullanalım. Ama kullanmayı bilelim.

Bir düzeyde dedim. Yapay zekâ basit, sıradan hatta yanlışlı bir metni düzelterip zenginleştiriyor(muş). Sözcük seçimiyle, cümle yapısıyla, hatta mantığıyla üst düzey bir metne dönüştürüyor(muş). Ne güzel. Farklı düzeyler gibi farklı alt dilleri de düşünelim. Meslek dilleri

bir yana sokak dili, çocuk dili, hatta bazı dillerde kadın-erkek dili gibi. Hangi düzeyin, hangi dilin nerede kullanılacağı biliniyorsa ya da öğreniliyorsa sorun yok. Yok komut gerektiriyorsa biraz sorun var.

Dilde eril/dişil zamir ayrımını (çoğul kullanarak) ortadan kaldırma çabalarını biliyoruz. Biz çevirmenlerin öteden beri başvurduğu bir çözümdür. Ama ayrım hâlâ var. Böyle bir ayrımın olduğu diller ile olmadığı diller arasında çeviri sorununu biz bir biçimde çözmeyi öğrendik. Türkçedeki akrabalık terimlerinin çevirisiyle baş etmeyi de öğrendik. Gördüğüm çeviri programları bu açıdan sözlüğe benziyor; seçenekleri gösteriyor. Çevirmen seçenek göstermez, doğru olan ya da yanlış olmayan seçeneği bulur, kullanır.

Az önce uzmanlıktan söz ederken “teknik” anlamda dedim. “Teknik” dediğim çeviri tekniğı. Eskiden daktiloda çeviri yapardık; teknik geliştirmemize pek olanak vermezdi. Bilgisayar çeviriyi görselleştirdi; yapı, kurgu kafamızda dolanmak yerine ekrana dökülünce teknik sanki açığa çıktı. Teknik, çevirmene zaman kazandırır; hatta bazılarının elinde sihirli değneğre dönüşür. Ama bence zamanda ve teknikte yapay zekâyla yarışamayız.

Burada bir de yapay zekânın hangi dillere/dillerden çeviriyi nasıl ya da ne kadar etkiyeceğı sorusu akla geliyor. Bugünkü gelişmişlik düzeyinde belki İngilizce yapay zekâ ürünlerine daha çok “girmiş” ama Türkçe (sözlük yetersizliğı de akılda tutulursa) bu açıdan geri kalmış dillerden sayılabilir. Türkçe metinler edebiyat, bilim, sanat vb. elbette taranacaktır, eski yazı yeni yazıya dönecektir. Çevrilmiş metinler karşılaştırılacaktır... Belki yapılmıştır ama çok iyimser değılim.

Celâl: Aslında, senin sorularını çeviri açısından yanıtlarken, umarım “yapay zekâ çevirisi” konusuna da dolaylı olarak açıklık getirebiliyorumdur. Şöyle düşünmek belki daha yararlı olabilir: Diyelim, Jaroslav Hařek’in *Aslan Asker Şvayk* adlı romanını yapay zekâyâ çevirttik. Sonra da bu çeviriyi aldık, benim *Aslan Asker Şvayk* çevirimle karşılaştırdık. Ya da diyelim, aynı işlemler benim 1984 ve *Hayvan Çiftliğı* çevirilerime uyguladık. Acaba nasıl bir sonuçla karşılaşırız? Şu anda bunu somut olarak gözümde canlandıramıyorum. Ama yapay zekânın şu andaki “insani” düzeyiyle başarılı bir edebiyat çevirisinin ortaya çıkabileceğini sanmıyorum. Gel gör ki, yapay zekâ araçları şu anda benim hayal edemediğim düzeylere erişirse bu mümkün olur belki de. Ne ki, şunu da unutmamalı: Çok zaman önce, daha 1960’larda kimileri gelişen dünya karşısında edebiyatın ortadan kalkacağını söylemişlerdi. Ama böyle bir şey olmadı. Edebiyat yalnızca başka yollara, başka anlayışlara evrildi. Neyse, şimdilik mesleğimi sürdürebileceğimi sanıyorum...

Yağmur: *Gene bu bağlamda, yukarıdaki soruyla da birleştirerek, tecrübeli çevirmen ve tecrübeli robot (yani gelişmiş bir yapay zekâ aracı) karşılaştırması nasıl yapılabilir?*

Zeynep: Deneyimli çevirmenleri gördüm, ama robotları daha görmedim, herhalde göremem de, bu haliyle bile tanış değilim, onu sizlere bırakayım. Ama kim bilir, uçak da, radyo da olmaz gibi gelmişti zamanında, belki de günün birinde karşılaştırılabilecek düzeye gelebilir. Hele bir ona insan teniyle nefesini kazandırınlar...

Yine de şunu söyleyebilirim: Yeni bir teknolojiyle karşı karşıyayız, peki, ama bunları abartmamak da gerekir, insan beyni gibi, onun kıvamında, kapasitesinde işlemiyor bu nesne. Satranç oynamaya benzemez yazı yazmak, satrançta kurallar çok bellidir, her taşın nasıl hareket edeceği vs., bir makine insanın beceremeyeceği kadar çok ihtimali, varyasyonu bir çırpıda hesap edip hamle yapabilir, insanı satrançta yenebilir, ama insan beyni bu değildir ki. Satranç taşlarından, onların hareketlerinden çok daha zengin başka şeylerle doludur insan beyni. İnsan beynindeki atların, fillerin, şahların vezirlerin ve tabii piyonların nerede ne zaman neyi nasıl yapacakları pek belli olmaz, insan beynindeki varlıkların da hisleri, sezgileri vardır... Bilmediğim konularda daha fazla açılmayayım. Bunları bilim insanlarına bırakalım...

Ayla: Az önce dediğimi tekrarlamak olacak ama deneyim bir süreç, yaşama süreci. Aslında Türkçede deneyim sözcüğünün çok güzel bir eşanlamlısı var da anlamı kaydırıla kaydırıla neredeyse kullanamaz oldum: Yaşantı – yaşananın tortusu gibi. Deneyimli çevirmenin bu tortu birikimi açısından zengin olduğu, eklenen her yeni yaşantıyla daha da zenginleştiği söylenebilir. Üstelik çevirmen zenginliğinin ve zenginleştiğinin farkındadır (ya da bilincindedir).

Robot da (herhalde) süreç içinde deneyim kazanır ve biriktirir. Ama galiba bu insanın yaşama sürecinden farklı bir süreç. Belki “yapma” süreci. Robot yaptıklarını, yapabildiklerini biriktirir ya da bunlar robot adına robotun erişimdeki bir yerde depolanır. Robot ömrünü tamamlarsa, hatta tamamlamadan depo başka robot(lar)a açılabilir. Bilim kurguya benzemeye başladı ama biraz daha sabır, az kaldı. Robot depoda ne olduğunu ya da olmadığını ancak kullanma ihtiyacı doğduğunda keşfeder. Ama bu keşfi neredeyse hiç zaman almayacağından zaten biliyormuş gibi olur. Öyle bile olsa bu bilinç değildir. Yaşamak da yapmaktan ibaret değildir. Robot insan işi yapar ama o işi yapmakla insan gibi yapmış olmaz.

Ha bize insan lazım değil, çevirmen lazımsa, onu bilmem.

Yağmur: *Çeviri, mücadele içeren bir “yeniden yazma” olarak düşünülürse ve çevirme anında aslında iki dil arasındaki karşılaşmanın müzakere edildiği varsayılırsa, çevirinin kendisinin politik bir faaliyet olduğu sonucu çıkarılabilir. Yani çevirmen aslında iki dilin (ve o dillerin içine oturduğu toplumsal anlamlar dünyasının) karşılaşmasında bazı seçimler yapar; bu seçimler de geniş anlamda “politik” olarak düşünülebilir. Bu yazdıklarım makul geliyorsa, yapay zekânın çeviri yapması konusunu nasıl düşünelim?*

Zeynep: Evet, çeviri mücadele içeren bir “yeniden yazma” eylemi. Ama ben bu mücadeleyi, kaynağın doğru kavranıp çevrilmesi, akıcı bir dili olması, okuru yormaması, onu doğru

bilgilendirmesi ve özgün yapıt kadar iyi olması için gösterilen çaba olarak tanımlıyorum ve ben hâlâ o noktadayım. Bunun ötesini ve aşağıdaki soruyu bu konuları irdeleyen genç uzmanlarına bırakmak istiyorum.

Ayla: Çeviri baştan sona “politik bir faaliyet.” İki dilli bir insansan bence çeviri yapasan da yapmasan da o dillerin ayrı anlam dünyalarının konağısın. Dediğin gibi, çeviri anında seçim yaparsın. Ama çeviri anının gelişini gördüğün, geleceğini bildiğin için kendini bazı seçimlere hazırlarsın.

Az önce söyledim, robotu bilmem ama çeviri programı bıçak kemiğe dayanınca seçim yapmıyor, seçenek veriyor. Burada seçim yapılıyorsa o seçim politik değil, teknik. Ama siyasetiz teknik olmaz. Ne zaman o tekniğin üstündeki/altındaki/içindeki siyaseti konuşmaya başlarsak yapay zekâ çevirisini de düşünmeye başlamışızdır derim.

Celâl: Evet, az önce bir yanıla değindiğim gibi, çevirmen iki dilin karşılaşmasında bazı seçimler yapar. Bu seçimler “politik” olarak da düşünülebilir, “poetik” olarak da... Ama sözcükler, deyimler konusunda yaptığı seçimler çevirmeni “sadakat” ile “ihamet” arasına gerilmiş incecik bir ipte oynamak zorunda bırakır. Buradaki seçimleriyle ister istemez bir politika izler çevirmen. Çevirmenin ikilemi de buradadır. Bir yandan, çevirdiğiniz yazarın kıyafetini biçilmiş bir kaftan gibi sırtınıza geçirecek, her yazarla birlikte bukalemun gibi renk değiştirecek, yazarın üslubunu elden geldiğince korumaya özen gösterecek, dilediği biçime bürünen o yaşlı kâhine, Proteus’a döneceksiniz. Bir yandan da, bunu hakkıyla yapabilmek için, belirli bir özgürlüğü, serbestliği seçecek, Can Yücel’in deyişiyle “yeniden yaratma”nın yollarına düşeceksiniz. Deyeceğim, “sadakat” da, “ihamet” de, ikisi arasında uyumlu bir yol bulmak da, “iki dilin içine oturduğu toplumsal anlamlar dünyasında” politik seçimler yapmayı gerektirir. Böyle düşündüğümüzde, yapay zekânın yazınsal çeviri yapmasını gelin siz düşünün. Ben bu noktada tutucu düşünüyorum olabilirim. Böyle bir pay bırakıyorum. Ama yapay zekânın, bir Shakespeare, bir Dostoyevski, bir Borges çevirecek düzeyde olmadığını sanıyorum.

Yağmur: *Burada sorduğum sorulara verdiğin yanıtlar ne derece çevrilen tür (edebiyat, tarih, sanat tarihi) tarafından belirleniyor? Yani farklı türler için çeviri anının benzer bir mücadele/müzakere olduğundan söz edebilir miyiz? Hayırsa, ne gibi farklılıklar olabilir? Bu farklılıklar dile farklı türler bağlamında nasıl anlamlar yüklediğiyle ilgili olabilir mi?*

Ayla: Bence çeviri süreci çok büyük ölçüde çevrilen türden bağımsız. Tür kişisel tercih, kişisel zevk, yatkınlık ve bunlara bağlı donanım. İnsan “yeniden yazma” mücadelesine girecekse sahasını seçmek istiyor. Her zaman seçemiyor, benim başıma geldi, zorlandım. Uzak durduğum türler, senin kavramlarınla söyleyecek olursam, iki dil arasındaki karşılaşmada

seçim yapamamaktan korktuğum sahalar. Bu da sanırım benim (eksik) donanımım ile ilgili. Eksiklik dillerin birinde de olabilir, ikisinde de. Birindeyse, o türde görece donanımsız olduğun dilden donanımlı olduğuna çevirebilirsin. Ayrıca bu giderilemeyecek bir eksiklik olmayabilir ama o türün bunca iyi çevirmeni varken insan haddini bilmeli. Robot bilemez ama insan bilebilir.

Celâl: Türler konusunda belki şiiri öbür edebiyat türlerden ayırabiliriz. Çünkü son derece öznel imgelerle, çağrışımlarla yüklü şiiri tam anlamıyla çevirmek çok daha zor. Olsa olsa bir şiiri bir başka dilde söylemekten söz edebiliriz. Nitekim, çeviri uğraşının bir sanat olduğunu en belirgin biçimde şiir çevirisinde görürüz. Kuşkusuz burada da öznel seçimler söz konusu, daha doğrusu kaçınılmaz. Örneğin, İ.Ö. 6. yüzyılda yaşamış Lesboslu ozan Sappho'nun bir şiirini, yıllar önce Azra Erhat ile Orhan Veli şöyle çevirmişti: “Bir dağ rüzgârı nasıl allak bullak ederse / Meşeleri... İçimi de öyle sarstı Eros.” Yıllar sonra aynı şiirin çevirisini Samih Rifat'ın Türkçesinden şöyle okuduk: “... sarsaladı yüreğimi Eros / dağdan inip meşelere vuran / yel gibi.”

Yağmur: Çevirmenlikle ilgili “sanılanın aksine...” diye başlayan bir cümleyi nasıl bitirirdin?

Zeynep: “İyi bir çeviri için yalnızca iyi dil bilmek yetmez” derdim. Evet iki dili de iyi bilmeniz gerekir, ama çevireceğiniz anadilin tüm olanaklarına vakıf değilseniz, sunduğu zenginlikleri kullanmayı bilmiyorsanız, iyi bir çeviri yapmanız da beklenemez, metin buram buram “çeviri kokar.” Aynı mantıkla “anadilden yabancı dile” çeviride de yabancı dilin olanaklarını iyi bilmeniz gerekir.

Ayla: “Sanılanın aksine” çevirmenlik zor değil, ama gene “sanılanın aksine” kolay da değil. Her genelleme gibi bunlar da en sonunda anlamsız.

Aslında benim sanılanla sorunum yok. Varsın bilmek istemeyen sansın dursun. Ama yasak savmak için her ne yapılsa yapılsın, onla sorunum var, çünkü ortamı kirletiyor. Çeviri ortamında da böyle bir kirlilik var ve bunda insanın insan dışı çeviri araçlarını hiç düşünmeden kullanmasının da payı var. Biz insan dışı çeviri araçlarını çeviri kirliliğini gidermek için kullanabilirsek –bana kalırsa mutlaka kullanmalıyız– yapay zekâyla gelen düğün bayram. Ama akılsız davranır büsbütün kirliliğe batmaya razı olursak kimse bizi çeviri çöplüğünden kurtaramaz.

“Çeviri kirliliği, çöplüğü” dedim. Yanlış anlaşılmasın. Niyetim ne herhangi bir çeviriye göklere çıkarmak, ne de herhangi birini küçümsemek. İnsanlar insanlık dışı koşullarda çeviri yapıyor, hem de bunca zamandır kazanılmış çevirmen haklarına karşın. Hiç kimsenin “yanlış yaptı” diye atıp tutmaya hakkı yok. Zaten “kirlilik” derken yanlış yapmaktan söz etmiyorum. Sözünü ettiğim kirlilik büyük ölçüde ahlakla ilişkili.

Çevirmenin ömrü yazdığını tekrar tekrar okumakla, “daha kısa ve iyi söyleyebilir miyim?” diye düşünmekle geçer. Nedeni belli. Yalnızca anlaşılın diye değil, çabuk anlaşılın, rahat anlaşılın diye çeviriyoruz. Lafı dolandırmayayım, anlatım birincildir. Yazıda, konuşmada da birincil, çeviride de. Anlamdan ödün vermeyen kısa anlatım iyi anlatımdır. Bunu sevgili Memet Fuat’tan öğrenmiştim.

Çeviri temiz olacak, akıcı olacak, hatta aslı temiz ya da akıcı olmasa bile çeviri öyle olacak. Ben çeviriye böyle anlıyorum. Aslı anlaşılmıyorsa sorumluluk yazarın, çevirim anlaşılmıyorsa sorumluluk benimdir. Merak ediyorum, robotun çevirisinden kim(se) sorumlu (olacak mı)?

Celâl: Günümüzde yapılan çevirilerin çoğuna baktığımda, çevirmenliğin “sanılanın aksine” hiç de kolay bir uğraş olmadığını söyleyebilirim...